

YALÇIN ÇAKMAK • Sultanın Kızılbaşları

YALÇIN ÇAKMAK 1982'de Dersim/Tunceli'de doğdu. Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nde lisans (2005), yüksek lisans (2012) ve doktorasını (2018) tamamladı. Kızılbaş/Alevilik, Bektaşilik, Türkiye'de dinî ve etnik gruplar başta olmak üzere dinler tarihi, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi dinî, toplumsal ve siyasal yaşam çalışma alanları arasındadır. *Kızılbaşlık, Alevilik, Bektaşilik: Tarih-Kimlik-Inanç-Ritüel* (İletişim, 2015) ve *Kürt Tarihi ve Siyasetinden Portreler* (İletişim, 2018) kitaplarının derleyenlerindedir. 2013-2018 yılları arasında Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü, 2019 yılından itibaren de Munzur Üniversitesi Tarih Bölümü'nde akademik çalışmalarını sürdürmekte olup, 2019 yılında Tarih Vakfı Mütevelli Kurulu üyeliğine seçilmiştir.

İletişim Yayınları 2849 • Tarih Dizisi 145
ISBN-13: 978-975-05-2769-2
© 2019 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM
1. Baskı 2019, İstanbul

EDITÖR Kerem Ünüvar
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Seyyid Rıza'nın babası Seyyid İbrahim
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul
Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldrımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

YALÇIN ÇAKMAK

Sultanın Kızılbaşları

II. Abdülhamid Dönemi
Alevi Algısı ve Siyaseti

SUNUŞ

Ahmet Yaşar Ocak

Eşim Sema ve oğlumuz Umut'a...

Yaptıklarımın akademik statüsüyle ilgilenmiyorum, çünkü sorunum kendimi dönüştürmek. Ayrıca insanlar, “Evet, birkaç yıl önce şöyle düşünüyordunuz, şimdi böyle söylüyorsunuz,” dediği zaman, cevabımın “Yoksa benim yıllarca aynı şeyi söyleyip hiç değişmemek için mi böyle çalıştığımı sanıyorsunuz?” şeklinde olmasının nedeni de bu. İnsanın bilgisiyle kendi kendisini dönüştürmesi, bence estetik deneyime çok yakın bir şey. Bir ressam kendi resmiyle dönüşüme uğramıyorsa niçin çalışsın ki?

– MICHEL FOUCAULT

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	13
TEŞEKKÜR	17
SUNUŞ	21
ÖNSÖZ	23
GİRİŞ	27
Kavramlar, yöntem, problemler ve hipotezler	41
Kaynaklar ve araştırmalar	55
BİRİNCİ BÖLÜM	
KIZILBAŞLIĞIN DOĞUŞUNDAN	
BEKTAŞİ TARİKATI'NIN YASAKLANMASINA	65
Osmanlı merkezileşmesinin din üzerindeki etkisi	65
Sünni İslâm karşıtı dinamikler	69
Osmanlı-Safevi ilişkileri ve Kızılbaşlık	70
Safevi propagandasının mahiyeti	78
Osmanlı resmî söyleminde Kızılbaş imgesi	81
Kızılbaşlık karşıtı önlemler	84
Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail sonrası	
Osmanlı-Safevi ilişkileri	87
Safeviler sonrası Osmanlı-İran ilişkileri	92
Bektaşî Tarikatı'nın yasaklanması	92

İKİNCİ BÖLÜM

MÜLHİDLİKTE MÜPHEMLİĞE:

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN

KIZILBAŞ/ALEVİ ALGISI	101
Modernleşme ve merkezileşme	104
İttihâd-ı İslâm veya panislâmizm	106
Misyonerlik faaliyetleri	109
Ermeni meselesi	112
Gayri Sünni gruplar ve devletin yaklaşımı	113
<i>Şiiler</i>	115
<i>Nusayrîler</i>	117
<i>Yezidiler</i>	121
<i>Dürziler</i>	124
<i>Kripto Hıristiyanlar veya İstavrililer</i>	125
Kızılbaş/Alevilerin “yeniden keşfi”	128
<i>Zihinsel değişimin kavramsal dönüşümü: Kızılbaş mı Alevi mi?</i>	134
<i>Alevi kavramının sınırları</i>	138
<i>Kızılbaş/Alevilere yönelik misyonerlik faaliyetlerine dair endişeler</i>	141
<i>“Soğan zarının” iki yüzü: Bir Kızılbaş/Alevi ve Ermeni “ittifakı” söz konusu muydu?</i>	147
<i>Ermenilere yönelik saldırılarda Kızılbaş/Alevilerin rolü</i>	156
<i>Şiilik ile ilişki iddiaları</i>	158
<i>Orduya sadakat ve askerlik hizmetinde topluluğa bakış</i>	162
<i>Bektaşiler ile Kızılbaş/Aleviler arasındaki ilişkinin mahiyeti</i>	163
<i>Çelebilerin Kızılbaşlara yönelik faaliyetleri</i>	166
<i>Otorite mücadelesinin yansıması olarak pençe ve tarık tartışması</i>	168
<i>Kızılbaş/Aleviler hakkında sunulan rapor ve lâyhalar</i>	171
<i>Mehmet Memduh Bey’in lâyiha ve raporları</i>	173
<i>Abdülcabbar-zâde Osman Bey’in lâyihası</i>	177
<i>Mutasarrıf Bekir Sıdkı’nın lâyihaları</i>	179
<i>Sivas ve Mamûretülaziz Valilerinin raporları</i>	187
<i>Doğu/Kürt Alevileri ve Dersim Kızılbaşları hakkında bir rapor</i>	190

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİSYONERLER, DİĞER BATILI ÇEVRELER

VE KIZILBAŞ/ALEVİLER	195
Misyonerler dışında Kızılbaş/Aleviler hakkında ilk dile getirilenler (1838-1876)	196
Amerikalı Protestan misyonerlerin Kızılbaş/Alevilerle ilk temasları	202
<i>Köken ve inanca yönelik ilk tartışmalar</i>	209
<i>Bir “Protestan” Kürt şefi: Ali Keko</i>	216

II. Abdülhamid döneminde Batılı faaliyetler	221
Misyonerlik çalışmaları	221
<i>Kızılbaşlar arasında bir "reformasyon" hareketi</i>	222
<i>Bakir toprakların hasat için olgunlaşması beklenen insanları</i>	228
<i>Hıristiyanlıktan kalma sözde Müslümanlar</i>	230
<i>"İyimserliğini yitiren umutlar": Misyoner faaliyetlerine azalan ilgi ve tazelenen ümitler</i>	234
<i>Misyonerlerin dilinden Kızılbaş/Alevilere yönelik anlatıların özeti ve dahası</i>	237
<i>Misyonerlik dışı Batılı faaliyetler</i>	250
İnançın "ırki" köklerine yönelik araştırmalar	259
Konsoloslukların gözüyle Kızılbaş/Aleviler	271
Bölüm sonu	275

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KIZILBAŞ/ALEVİ NÜFUSU	281
Osmanlı belgelerinde Kızılbaş/Alevi nüfus	284
İngiliz kaynaklarında Kızılbaş/Alevi nüfus	289
Fransız kaynaklarında Kızılbaş/Alevi nüfus	294
Vital Cuinet'in çalışmalarında Kızılbaş/Alevi Nüfus	294
<i>Sivas Vilâyeti</i>	295
<i>Mamûretülaziz Vilâyeti</i>	295
<i>Diyarbakir Vilâyeti</i>	295
Sivas Konsolosuna göre Kızılbaş/Aleviler	297
Ernest Chantre'a göre Erzurum ve Dersim Vilâyetlerinin Kızılbaş/Alevi nüfusu	301
M. F. Grenard'ın Anadolu'daki Kızılbaş/Alevi nüfusun "etnik" yapısı ve oranına dair görüşleri	302
Bölüm sonu	303

BEŞİNCİ BÖLÜM

KUŞATMA STRATEJİLERİ: KIZILBAŞ/ALEVİLERE YÖNELİK ÇÖZÜM ARAYIŞI VE PRATİKLERİ	307
Tashîh-i akâid ya da tashîh-i itikâd	307
Kızılbaş/Alevilerin tashîh-i akâidi	313
<i>Eğitim kurumlarının yaygınlaştırılması</i>	317
<i>Cami ve mescit inşası</i>	325
<i>Vaaz ve nasihatlerde bulunma</i>	327
<i>Önde gelen kişilerin uzaklaştırılması</i>	330
Sürgün politikası	331

ALTINCI BÖLÜM

KIZILBAŞ/ALEVİLİĞİN TEMSİLİ KRİZLERİ	337
Eleştiriden ayrışmaya: Anşa Bacı ve “Keçeli Sıraçlar”	341
<i>Topluluk içi hâkimiyet mücadelesinin yansıması olarak “mesiyanik bir isyan” iddiası</i>	341
<i>Şüphe ve korkular üzerine gerçekleştirilen tahkikat</i>	343
<i>Köklü bir korkunun izinden: İran ile ilişki</i>	347
<i>Mazdekîlik suçlaması</i>	348
<i>Misyonerlerle ilişki “iddiası”</i>	349
<i>Aile üyelerinin sorgusu</i>	349
<i>Endişelerin yarattığı tekinsizlik: “Ne olur ne olmaz, sürün gitsin!”</i>	351
<i>Af talepleri</i>	352
<i>Hubyar içinde ilk kırılma: Veli Baba dönemi</i>	355
<i>Anşa Bacı ve mirası</i>	356
“Kabahat bizde ama meseleyi kapatalım”:	
Bir facia olarak Dumuklu yahut Alevi hadisesi ve halli	362
<i>Olayların neden ve motivasyonu</i>	362
<i>Saldırı senaryosunun inşâsı ve sarayın iradesinin hilâfına müdahale</i>	365
<i>Hadisenin sonucu ve merkezî otoritenin tavrı</i>	377
Bölüm sonu	383

YEDİNCİ BÖLÜM

KIZILBAŞ/ALEVİ ALGISI VE SİYASETİNDE BİR KESİŞİM ALANI: DERSİM	387
“Eşkîya yuvası”	388
Tanzimat sürecinde Dersim	389
II. Abdülhamid’in Dersim siyaseti: Vilâyât-ı sittenin kalbğâhındaki ‘cerâhat’	391
Dersim halkının inancına yönelik algı ve yaklaşım	400
<i>İnancın adlandırılması</i>	401
<i>İnancın muhtevasına yönelik değerlendirmeler</i>	401
<i>Yabancıların gözlem ve değerlendirmeleri</i>	403
Misyonerlik ve Ermeni endişesi	411
İran/Şiilik şüphesi	415
Bölgeye dair çözüm arayışları	415
<i>Tashîh-i akâid / itikâd siyaseti</i>	417
<i>Hamidiye Alayları’na kabulde inançsal diskriminasyon yahut Kızılbaşlık endişesi</i>	424
<i>Dersimli çocukların Aşîret Mektebi’ne kabulüyle gönüllü rıza beklentisi</i>	430
SON SÖZ YERİNE	435
KAYNAKÇA	443
DİZİN	465

KISALTMALAR

ABCFM	American Board of Commissioners for Foreign Missions
A.DVNS.MHM.d	Bab-1 Asafi Divan-1 Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri
a.g.b.	Adı geçen belge
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale/madde
a.g.r.	Adı geçen rapor
a.g.t.	Adı geçen tez
a.g.y.	Adı geçen yer
akt.	Aktaran
A.MKT.	Sadâret Mektubi Kalemî Evrakı
A.MKT.DV.	Sadâret Mektubi Kalemî Deavi Evrakı
A.MKT.MHM.	Sadâret Mektubi Kalemî Mühimme Kalemî Evrakı
A.MKT.MVL.	Sadâret Mektubi Kalemî Meclis-i Vâlâ Evrakı
A.MKT.UM.	Sadâret Mektubi Kalemî Umûm Vilâyet Evrakı
AE.SABH.I.	Ali Emiri Abdülhamid I
AE. SMST.II.	Ali Emiri Mustafa II
BEO.	Bâbîâli Evrak Odası Evrakı
BEO.AYN.d.	Bâbîâli Evrak Odası Ayniyat Defterleri
BEO.NGG.d.	Bâbîâli Evrak Odası Nezâret Gelen-Giden Defterleri
BEO.VGG.d.	Bâbîâli Evrak Odası Vilâyet Gelen-Giden Defterleri
Bkz.	Bakınız
C.ADL.	Cevdet Adliye
C.ML.	Cevdet Maliye
çev.	Çeviren
der.	Derleyen
DH.EUM. 3. Şb.	Dahiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Üçüncü Şubesi

DH.EUM.THR.	Dahiliye Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi Evrakı
DH.ID.	Dahiliye Nezâreti İdare Evrakı
DH.MKT.	Dahiliye Nezâreti Mektubi Kalemi
DH.MKT.PRK.	Dahiliye Nezâreti Mektubi Kalemi Perakende Evrakı
DH.MUİ.	Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı
DH.ŞFR.	Dahiliye Nezâreti Şifre Evrakı
DH.TMIK.M.	Dahiliye Nezâreti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu/ Muamelat
DH.TMIK.S. ed.	Dahiliye Nezâreti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu/İslahat editör
HAT.	Hatt-ı Hümâyûn
haz.	Hazırlayan
HR.HMŞ.İŞO.	Hariciye Nezâreti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı
HR.SYS.	Hariciye Nezâreti Siyasi
HR.SFR-04.	Hariciye Nezâreti Sofya Sefareti
HR.TH.	Hariciye Nezâreti Tahrirat
F.O.	Foreign Office
İ.AZN.	İrade Adliye ve Mezahib
İ.DA.	İrade Divan-ı Ahkâm-ı Adliye
İ.DH.	İrade Dahiliye
İ.HR.	İrade Hariciye
İ.HUS.	İrade Hususi
İ.MF.	İrade Maarif
İ.ML.	İrade Maliye
İ.MMS.	İrade Meclis-i Mahsus
İ.MVL.	İrade Meclis-i Vâlâ
İE.DH.	İbnülemin Dahiliye
M.H.	The Missionary Herald
MF.MKT.	Maarif Nezâreti Mektubi Kalemi
ML.VRD.TMT.d.	Maliye Varidat Muhasebesi Temettuat Defterleri
M.M.	Missionary Magazine
MŞH.SSC.d.	Meşihat, Şeriyeye Sicil Defteri
MV.	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
MVL.	Meclis-i Vâlâ Evrakı
ŞD.	Şûrâ-yı Devlet Evrakı
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TDVIA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
TTK	Türk Tarih Kurumu
t.y.	Tarih yok
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
yay. haz.	Yayına hazırlayan
Y.A.HUS.	Yıldız Sadâret Hususi Maruzat Evrakı

Y.A.RES.	Yıldız Sadâret Resmî Maruzat Evrakı
Y.EE.	Yıldız Esas Evrakı
Y.EE.d.	Yıldız Esas Evrakı Defterleri
Y.EE.KP.	Yıldız Sadrazam Kamil Paşa Evrakı
Y.MTV.	Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.A.	Yıldız Perakende Evrakı Sadâret Maruzatı
Y.PRK.ASK.	Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat
Y.PRK.AZJ.	Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal
Y.PRK.AZN.	Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezâreti Maruzatı
Y.PRK.BŞK.	Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y.PRK.DH.	Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezâreti Maruzatı
Y.PRK.EŞA.	Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik
Y.PRK.HR.	Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezâreti Maruzatı
Y.PRK.KOM.	Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı
Y.PRK.MF.	Yıldız Perakende Maarif Nezâreti Maruzatı
Y.PRK.MŞ.	Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı
Y.PRK.MYD.	Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi
Y.PRK.NMH.	Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Name-i Hümayûnlar
Y.PRK.PT.	Yıldız Perakende Evrakı Posta Telgraf Nezâreti Maruzatı
Y.PRK.SGE.	Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Erkâmı ve Saray Görevlileri Maruzatı
Y.PRK.TKM.	Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği
Y.PRK.UM.	Yıldız Perakende Evrakı Umumi
Y.PRK.ZB.	Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezâreti Maruzatı
yay.	Yayınlayan
ZB.	Zabtiye Nezâreti Evrakı

TEŞEKKÜR

Elinizdeki çalışma, 2018 yılında Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nde savunulan "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Kızılbaş/Alevî Siyaseti (1876-1909)" başlıklı doktora tezinin yeniden gözden geçirilerek, kitaplaştırılmış halinden oluşmaktadır. Tezin öyküsü ise daha çok Dr. Oktay Özel'in Bilkent Üniversitesi'ndeki ofisinde gerçekleştirdiğimiz bir dizi tartışmanın gün yüzüne çıkardığı sorular üzerine başladı. Bu nedenle süreç boyunca sunduğu teşvik, soru-cevaplarıyla ufku zenginleştirmesi ve konuyla ilgili elindeki bütün materyalleri büyük bir içtenlikle paylaştığı için kendisine müteşekkirim.

Teze başlama süreciyle birlikte, danışmanım Prof. Dr. Mehmet Özden'in birçok yönden katkı ve desteklerini gördüm. Bilhassa entelektüel birikiminin vesile olduğu yönlendirmeleri sayesinde çok yönlü bir okuma imkânına kavuştum. Ayrıca o zengin kitaplığından birçok öğrencisi gibi istediğim zaman istifade etmemin rolünü de inkâr edemem. Bu nedenle, zât-ı âlilerinin âlicenablığından ötürü ne kadar teşekkür etsem azdır. Danışmanımla birlikte, tez izleme komiteleri süresince öneri ve katkılarıyla çalışmamı zenginleştiren Prof. Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu ve Prof. Dr. Ferdan Ergüt'un isimlerini de özellikle zikretmek isterim. İkisinin de gerek metodolojik açıdan sundukları perspektif gerekse alanının çok değerli iki bilim insanı olarak tezin kapsadığı dönemin devlet(ler) anlayışını anlamamda çok değerli ve de yerinde katkıları oldu.

Jüride yer alan Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak ve Prof. Dr. Suavi Aydın'ın da başından itibaren akademik düzeyde çok desteklerini gördüm. Ahmet Yaşar Ocak'ın genelde Osmanlı düşünce, fikir ve toplumsal yaşamı özeldey-

se Alevilik ve Bektaşilik konularına yönelik öncü çalışmalarından edindiğim bilgi birikiminin, lisans sürecimden itibaren akademik formasyonum üzerindeki katkıları şâyân-ı dikkattir. Böylesine bir tarih çınarının tedrisat ve takdirlerine nail olmak diğer birçok meslektaşım gibi benim için de büyük bir gurur. Benzer yönde bir ilgiye Suavi Aydın da mazhar olup, iki hoca-ma da bütün bir tez süreci boyunca yönelttiğim sorularımın aydınlatılmasına sundukları katkılarından ötürü çok teşekkür ederim. Aynı şekilde Prof. Dr. Gökhan Çetinsaya ile gerçekleştirdiğimiz sohbetlerin de özellikle II. Abdülhamid dönemiyle ilgili soru ve meraklarımın giderilmesi üzerinde çok yerinde katkıları söz konusudur. Bu vesileyle kendisine teşekkürü borç bilirim.

Yukarıda isimleri anılan hocalarımın yanı sıra tez boyunca diğer birçok kişinin de çok değerli katkı ve yardımlarıyla karşılaştım. Tezin başından itibaren büyük bir içtenlikle her türlü desteği sunan Dr. Mehmet Yıldırım'ın adını özellikle zikretmek isterim. Prof. Dr. Ahmet Nezihi Turan, Doç. Dr. Resul Ay ve Doç. Dr. Selda Güner'e gerek tezimin kimi bölümlerini okuma inceliğini göstermeleri gerekse sundukları öneri ve katkılarından ötürü teşekkür ederim.

Hacettepe Tarih Bölümü'ndeki meslektaşlarım Barış Aslan, Fatma Dokuyucu ve Gülşen Özbek'in gösterdikleri fedakârlıklar özellikle zikre değer. Tezin okunmasıyla birlikte düzeltmeler hususunda sundukları katkı ve her şeyden önemlisi güzel dostluklarıyla her daim yanımda oldular. Bu benim için büyük bir kıvanç ve şanstı. Kendilerine müteşekkirim.

Bahse konu bu isimlerin dışında diğer birçok kişinin de gerek tez gerekse kitaplaştırılması sürecinde farklı hususlarda katkı ve destekleri oldu. Bu vesileyle Şahin Polat, İmran Gürtaş, Derya Büyükduru, Sinan Çetin, İsmail Kaygısız, Murat Alandağlı, İlker Kiremit, Hakan Yazar, Nesimi Gökşen, Kemal Yaşar Demirci, Alişan Akpınar, Atıf Şenel, Ali Yaman, İsmet Konak, Vural Genç, Cihangir Gündoğdu, Dr. Edip Gölbaşı, Ceylan Yıldırım, Fasih Dinç, Bekir Akşit, İsa Doğan, Levent Mete, Başak Acınan, Özge Dikmen ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanları Taner Gökdemir ile Aydın Kurt'a da yardımlarından ötürü teşekkürü borç bilirim.

Teşekkürün son demlerine doğru yaklaşırken... Tezin kitaplaştırma sürecine ön ayak olmakla beraber birçok konudaki entelektüel katkısı ve dostluğuyla cem-i cümlemizi ihyâ eden İletişim ailesinin değerli editörü, hayrül-âlimün Tanıl Bora'ya şükranlarımı sunarım. Hâkezâ kitabın editörü olarak Kerem Ünüvar'ın bütün bu süreç boyunca sergilediği nezaket ve naiflik de bilhassa zikre değerdir...

Son olarak, yaşamın her alanında olduğu gibi gerek tez gerekse kitaplaştırılması sürecinde her daim yanımda olan eşim Sema'ya şükranlarımı ve tezimin son yılında dünyaya gelerek, varlığıyla hayatımıza tarifsiz bir mutlu-

luk katan oğlumuz Umut'a sevgilerimi sunarım. Onun çalışmalarım sürecin-
ce klavyeme yönelik minik müdahalelerinin bereketi nasıl anlatılır, inanım ki
bilmiyorum... Ve elbette ki annem ile kardeřimin desteklerini de unutamam.
Netice olarak uzun bir surenin emeđi olan bu çalıřmadan ötürü kendilerine
yeterince vakit ayıramadığımdan ötürü ailemin affına sığınıyorum.

Bitirirken... Tezden kaynaklı eksiklik ve varsa elbet tüm hataların sorum-
luluđunun sadece řahsıma ait olduğunu özellikle belirterek, emeđi geçen
herkese teşekkür ederim.

YALÇIN ÇAKMAK
Ankara, Kasım 2019

SUNUŞ

Alevilik bugünün Türkiye'sinin kültürel ve ideolojik karmaşıa ortamında bir kimlik ve aidiyet meselesi olarak yıllardan beri başlıca Őu üç problemle baş etmeye çalışıyor: 1) Yüzyıllar içinden bugüne yansıyan ve büyük ölçüde en az Alevi inançları kadar önemli Aleviliğın tarihi problemi. 2) Hâlâ oluşturulmakta zorlanılan, sistematize edilememiş, Kerbela kültüne sıkışıp kalmış, çeşitli çevrelerce bir o yana bir bu yana çekilen teoloji problemi. 3) Cumhuriyet'in Batılılaşma çabası sürecinde iç ve dış dinamiklerin zorladığı toplumsal değışimin bir parçası olarak, eski nesille yeni nesil arasında giderek açılan zihniyet farklılaşmasının günlük hayata yansıyan modernleşme problemi. Bunlar kısaca Türkiye Alevilerinin ve Avrupa'daki Alevi diasporasının baş etmesi gereken temel problemler.

Bektaşılık, Alevilik gibi –II. Mahmud dönemi hariç– ne Osmanlı ne de Cumhuriyet döneminde fazla problemle karşılaşmadı. Bunda onun esas olarak bir kentli yapı olmasının da payı vardır. Diğer sebepler bugün artık iyi biliniyor. Ne var ki son yirmi otuz yıldır Bektaşılığın de Alevilikle aynı yapıymış gibi algılanması, dolayısıyla aynı problemin parçasıymış gibi gösterilmesi, diğer bir deyişle 1990'larda Alevi entelektüellerinin inisiyatifiyle Aleviliğe eklenmesi Alevilik eşittir Bektaşılık gibi kabul edilmekle sonuçlandı. Oysa bu ikisinin –şüphesiz bazı inanç ve ritüel benzerlikleri olmasına rağmen– farklı olgular olduğu ehlince çok iyi bilinir.

Kökü 1960'lı yıllarda gelişmeye başlayan fakat asıl 1990'larda belli birtakım sebeplerle Türkiye'nin siyasal, toplumsal ve ideolojik gündemine ağırlıklı biçimde oturan Alevilik meselesi, o yıllardan bugüne yine belli sebeplerle bazı Avrupa ülkelerinin ve üniversitelerinin de yoğun ilgi konusudur.

Alevilik ayrıca o ülkelerdeki bazı Alevi kuruluşlarınca ideolojik saptırma ve istismarlara da malzeme yapılmaya çalışılıyor. Türk üniversiteleri ise 1990'lı yıllarda Alevilik ve Bektaşilik konusuna hayli uzak ve dolayısıyla sessiz idi. Fakat çok geçmeden üniversitelerin özellikle Antropoloji ve Sosyoloji bölümlerindeki bazı araştırmacılar da –yeterli bilimsel ve tarihsel donanımına sahip olmadan– devreye girdiler. Aleviliği doğru anlayabilmek için onun tarih içindeki serüveninin önemini kavrayamadıklarından onu bir yana bırakarak hatta onunla uğraşmayı lüzumsuz ve faydasız addederek modernleşme olgusu dahilinde Alevilik konusuna yoğunlaştılar. Ama böylece kendilerini üzerine basacakları sağlam zeminden ve en önemli yardımcılarından mahrum bıraktılar.

1990'lı yılların sonlarından itibaren başka bir faktör daha devreye girdi. Bu, Alevi entelektüellerinin konuyla ilgili yayın hayatına katılmasıydı. Fakat bu konuyu aydınlatmaya yarayacak yerde, aksine giderek karmaşık hale getirdi. Piyasa ehliyetli ehliyetsiz kalemlerden çıkan bir yığın yayımla doldu ve dolmaya devam ediyor. Artık bilimsel nitelik ve kaliteden çok, spekülasyona yönelik ve sırf Alevi oldukları için sadece kendilerinin bu konuda söz söyleme yetkisine sahip olduklarını vehmedenlerin kaleminden çıkan çok sayıda metotsuz ve kalitesiz ideolojik yayın, tam bir bilgi kirliliği yarattı. Artık Türkiye şu içinde bulunduğumuz yıllarda bu kirlilikle yaşıyor. Bu arada esasında çok ihtiyaç duyulan gerçekten bilimsel ve kaliteli yayımlar ise arada kayboluyor veya ilgi çekmiyor.

İşte böyle bir ortamda eldeki kitabın genç yazarı, bilimsel dürüstlük, metot ve yaklaşımı elden bırakmamaya çalışarak uzun ve yorucu bir emek sonucu, bugüne kadar pek ciddi bir biçimde kullanılmamış Yıldız Arşivi belgeleri üzerine yoğunlaşarak mevcut akademik çalışmalarını da başarıyla kullanmak suretiyle Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti'nin Alevilik politikasına dair ciddi bir tarihçilik örneği ortaya koymayı başarmıştır. Aynı zamanda bu tür çalışmalara ne kadar ihtiyaç olduğunu da göstermiştir.

Bu genç tarihçinin eldeki kitabı, Alevilik meselesinin Abdülhamid döneminde nasıl algılandığını, Osmanlı Devleti'nin bu meseleyi nasıl gördüğünü ve değerlendirdiğini, bu konuda nasıl bir politika oluşturduğunu açıklığa kavuşturan bir çalışmadır. Kitap okunduğu zaman okuyucu bu tespiti bizzat kendisi yapacak ve yazarını takdir edecektir. Kötü paranın iyi parayı piyasadan kovduğu yaşadığımız bu ortamda kitabın hak ettiği takdiri kazanması ve kendisinin başka çalışmalarıyla da alana değerli katkılar sunması şahsen en büyük temennimdir ve o bunu yapabilecek kapasitededir.

AHMET YAŞAR OCAK

ÖNSÖZ

Charles Tilly bir yerde bir vesileyle “tarih aşırı kibirden nefret eder” demişti. *Vendee Ayaklanması* (1793-1796) gibi mikro ve 990-1992 tarih aralığına oturan bin yıllık süre zarfında Avrupa devletlerinin oluşumunu cebir, sermaye ve kent diyalektiği üzerinden okuduğu *Coercion; Capital and European States* (Blackwell, 1992) tetkikinde olduğu gibi makro (altında imzası bulunan onlarca yayını bir yana) çalışmalara imza atan üstad “aşırı kibirle” ucuz ve erken yargıları, içi boş retorığı kast etmiş olmalı. Ucuz retorığın günümüzdeki nesnesi ise “Payitaht İstanbul” gibi popüler dizilerde de nükseden Sultan Abdülhamid ve dönemi (1876-1908). İmgelerle gerçeklik arasında bağ koptuğunda ya da popüler alan şimdi olduğu gibi akademik alan üzerinde tahakküm kurduğunda retorığın bir kader gibi yaşanmasından kaçınmak zor. Yoksa bir yaşamışlık olarak tarihin kendisi de imgeler ve sembollerle dolu...

Türk muhafazakârlığının Sultan Hamid imgesi, onun son muktadir halife-sultan oluşunu merkeze alır. Politik kudret takıntılı bu imgeye aynı zamanda millî, İslâmî değerler eklenir. İronik olan, günümüz muhafazakârlarının bu icat edilmiş imgede gördükleri İslâmî auraya, dönemin Mehmet Akif, Said Halim Paşa ve (şeyhülislâm) Musa Kazım Efendi gibi İslâmcılarının –Balkanlardaki Melami ve Bektaşî çevreleri de bu listeye eklenebilir– hiç itibar etmeyişleri, diğer *pozitivist* Jön Türkler gibi Hamid rejimini istibdatla suçlamalarıdır.

Diğer yandan döneme dair ortalama bir bilgi sahibinin fark edeceği gibi Sultan Hamid, baş-tabibi Rum, ser-mimarı Ermeni, sarayında İtalyan operetlerine hasredilmiş özel bir yapısı olan, siyonist önderlerle pazarlıktan çekinmeyen, şimendüfer, telgraf hatları düşkünü, medrese softası yerine Mekteb-i Mülkiye-i Şahane mezunlarına itibar eden, babası Abdülmecit dedesi Mahmut gi-

bi modern bir sultan. O'nun şahsında Sultan Ahmet Camii imamı ile Halveti şeyhinin bir karışımını görmek bu sebeple akıl kârı değil. Keza kurduğu rejim köhne bir 'şark despotizm'i değil, tipik bir aydınlanmış monarşi örneği. Politik temsil kurumlarına yer vermeyen otokratik idaresi Jön Türk hürriyetçiliğine ivme kazandırıyor ve Türkiye'de modern demokrasi onunla birlikte ve ona rağmen kurumlaşıyor. Şerif Mardin, Tarık Zafer Tunaya ve Şükrü Hanioglu'nun incelemeleri Hamid devrinden duyulan öfkenin sosyal boyutları hakkında daha detaylı bilgiler verir. Hatta mufazakarların sempati duydukları Kazım Karabekir'in İttihat ve Terakki hatıralarını okumakla bile hürriyet eksikliğinin yanısıra uzun bir şikâyet listesinin böylelikle farkına varabilirler.

Ancak uzun sürmüş II. Abdülhamid devri sadece özgürlük-despotizm bağlamında mı okunmalıdır? Tarihçi sadece bu soruya cevap vermekle yetinmeyecektir. Nitekim danışmanlığını yapmış olmaktan onur duyduğum Yalçın Çakmak, alanın kıymetli uzmanları Ahmet Yaşar Ocak, Mehmet Seyitdanlioğlu, Suavi Aydın ve Ferdan Ergut'dan oluşan heyet önünde başarıyla savunduğu "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devletinin Kızılbaş/Alevi Siyaseti (1876-1909)" başlıklı doktora tezinde yeni bir bağlam ve tartışmayı gündeme getirmiş oldu. Onu iki güçlük ve iki söylem bekliyordu: Sultan Hamid etrafında oluşan muktedir devletçi-Sünni söylem ve Aleviliği kuşatan muhalif-madun söylemi. Keza Yalçın'ın tarihçiliğe mahsus belge fetişizmi ile kimi sosyolog ve siyaset bilimcilere musallat olan ampirik temeli su götürür teori enflasyonuna teslim olmadığımı da belirtmeliyim. Çok az tezde Mehmed Memduh Paşa ile Michael Foucault isimlerinin barış içinde birarada yaşadıkları görülür. O'nun bu senztez kabiliyetinde şahsi yetenekleri kadar lisans, yüksek lisans ve doktora öğrenciliklerini geçirdiği Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nün disiplinlerarası yaklaşımının da payı olmalıdır (Alevilik-Bektaşılık gibi İslâmi heterodoksisi bahsinde ise Hacettepe'de Ahmet Yaşar Ocak Hoca'nın öğrencileri olmak zaten sadece Yalçın için değil hepimiz için büyük bir şanstı(r)).

Yalçın Çakmak'ın şimdi *Sultan'ın Kızılbaşları* olarak kitaplaştırılan tezi aslında birçok suali gibi merkezine şu soruyu alarak cevap arıyor: Sultan Hamid'in 33 yıllık saltanat devrinde devlet-i aliyyenin belirgin-somut bir Kızılbaş/Alevi siyasetinden bahsedebilir miyiz? Tatminkâr bir cevap için Osmanlı arşivinin değişik tasniflerine ait yüzlerce vesika ve keza misyoner arşivleri (Board) bu belgelerin imkân ve limitleri gözetilerek –kritize edilerek– tarihçilik mesleğinin ilk rûknü –birincil el kaynaklara gitmek– yerine getiriliyor. Bu açıdan tezin ikinci bölümünde yer verilen Osmanlı taşra idarecilerinin kaleminden çıkma rapor ve layihalar Aleviliğe yönelik merkezi bakışın çeşitliliği açısından oldukça mühim. Misyoner ve konsolosluk raporları ise Alevi nüfusun sayısı ve kültürü kadar bizzat Anadolu'daki misyonerlerin ya-

ban çilesine de ışık tutuyor. Bu çerçevede “Bir ‘Protestan’ Kürt Şefi: Ali Ke-ko” başlığı ise bizlere hayli ilginç bir hikâye aktarıyor.

Çakmak tezini ayrıca ve sadece kendi içinde türdeş, ara bölgelerden mahrum, hasımlık ilişkileri ile tanımlanmış iki blok –devlet ve Aleviler– üzerinden kurmuyor. Devlet iktidarının Sultan Hamid’in iktidarıyla özdeşleştiği, O’nun “güçlü hükümet-zayıf padişah” tarzı ile simgeleşen Tanzimat-Babialı modeli yerine tüm iktidarı Yıldız Sarayı’nda topladığı ve bu yüzden kronik müstebit suçlamalarına maruz kaldığı artık herkesin malumu. Bu durumda, Osmanlı Alevilerine yönelik Mabeyn, Nezaretler ve komisyonlarda hazırlanmış ve tatbiki için vilayet valilerine ferman buyrulmuş sistematik raporlardan bahsetmemiz gerekirdi. Oysa elimizdeki çalışma, istikrar kazanmış resmi bir Alevilik siyasetinin olmadığını söylüyor. Ancak resmin öbür yüzünde 16. yüzyıldan itibaren “devlet hafızası”nda yer etmiş Kızılbaşlara (zındık, mülhid ve rafizi sıfatlarıyla nitelenen) yönelik nizam-ı âlemci tavrın, ‘tashih-i itikad’cı gayretkeşliğin de sürdüğü görülüyor. Resmi vokabülerde artık Kızılbaş yerine Alevi denmesinde, kimi yerel Alevi tenkillerinde hukuki endişenin gözetilmesinde olduğu gibi, bu dönem Alevilere dönük *müphem* devlet siyasetinde Sünniliğin değil, kadim hikmet-i hükümetçiliğin, devlet aklının baskın olduğu ortaya çıkıyor (Bu bağlamda rafizi nitelemesinin, son derece Sünni Vehhabi asiler için de kullanıldığı hatırlanmalı). Bu devlet aklı ayrıca aşiret reisleri, tarikat şeyhleri ve Hicaz emirleri gibi geleneksel unsurları ünvan, paye, ihsan ve rehin alma gibi usuller ve aşiret mektepleri, Hamidiye alayları gibi kurumlarla Yıldız’a rapt eden Abdülhamid-i Sani siyasetlerinde de karşımıza çıkıyor. Bu nedenle Yalçın Çakmak resmi Alevi siyaseti “hem yok hem var” derken, Hamid rejiminin patrimonial zihniyet ve modern-merkezi devlet arasında salındığını ima ediyor.

Sultanın Kızılbaşları Kızılbaş-Alevi zümreleri sadece devletle kurdukları ilişkisellik bağlamında değil cemaat içi dinamikler açısından da yatay ve dikey hiyerarşiler dikkate alınarak analiz ediliyor. O çok tartışılan bir kent olgusu olarak Bektaşilik ile bir kır yapılanması olarak Alevilik bu çalışmanın tartıştığı esaslı mevzulardan biri. Keza “Anşa Bacı ve Keçeli Sıraçlar” başlığı, Alevi zümrenin kendi içinde yaşanan bölünme, onların da iktidar ilişkilerinin dinamiğinden azade olmadığını gösterecek bir “tarafsızlık”la irdeleniyor. Dersim Aleviliğine ayrılan son bölüm ise bütün bu genel siyasetin bir *case study* olarak söz konusu coğrafya üzerinden ele alınmasına hasredilmiş bulunmakta.

Netice olarak Yalçın Çakmak’ın bu kitabı hurafe-yoğun bir alanda, belgelerin dengelerini gözetken, her soruya hazır cevaplar vermek yerine yeni sorular ve tartışmalar için akademik bir zemin sağlıyor.

GİRİŞ

II. Abdülhamid dönemi, bugün hâlâ canlı bir akademik ve ideolojik tartışmanın konusudur. Onun döneminin, sonuçları ve yetiştirdiği kuşak itibarıyla yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti üzerinde de etkileri oldu. Nedeniyse, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu elitinin onun mekteplerinde yetişmiş olmasıydı.

Tanzimat sürecindeki (1839-1876) reform ve siyasal gelişmeler, Osmanlı yönetimi kadar sonrasında tahta çıkan II. Abdülhamid'i de derinden etkiledi. Bu bakımdan, Abdülhamid'i iktidara taşıyan süreç ve bizzat Sultan'ın kompleks karakteri, dönemi ve politikasının anlaşılmasında temel bir rol oynamıştır.¹ Gülhane Hatt-ı Şerifi'yle başlayan Tanzimat sürecinin özellikle de gayrimüslim tebaaya birtakım haklar tanıdığı bilinmektedir. Halkın canını, malını ve namusunu koruma altına alarak, kanunlar önünde eşitliği ortaya koyan bu fermanla Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmalarının önü de açılmaktaydı. Fakat bu süreç bir Batılı dayatmadan ziyade, daha çok Tanzimat bürokrasisinin öngörülerıyla dönemin koşullarına adaptasyon ve devletin çözülüşünün önüne geçilmek adına başlatılmıştı. Bu nedenle Roderic H. Davison, fermanın Batılıların dayatması ve padişahın inisiyatifinden ziyade, parlak bir devlet adamı olan Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın eseri olduğunu ifade eder.² Bu da her şeyden önce Tanzimat sürecini, bizzat

-
- 1 Bkz. Gökhan Çetinsaya, "Din, Reform ve Statüko, II. Abdülhamid Dönemine Bir Bakış (1876-1909)", *Osmanlı Medeniyeti Siyaset, İktisat, Sanat*, haz. Coşkun Çakır, Klasik Kitap, İstanbul, 2005, s. 125.
  - 2 Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 38, 40.

dönemin sultanlarındansa etkili bürokratların kontrolünde yürütülecek bir istikamete sokmaktaydı. Reşid Paşa'dan sonra yerine geçen Ali ve Fuad paşaların zayıf padişah, güçlü hükümet modeline dayalı nazırlar iktidarı da doğrudan bunun yansımasıydı.³ Bâbüâli'nin bu önceliği süreç boyunca II. Abdülhamid'in özellikle dikkatini çekecek ve saltanatı döneminde kontrolü ele almasında etkili olacaktı.⁴

Tanzimat dönemi, zamana adaptasyon için Batılı kurumların inşası ve aynı anda geçmiş/geleneğin muhafazasının da hedeflenmesi açısından bir iki yönlülüğüne işaret etti.⁵ 1839 tarihli ferman ile başlayan bu sürecin ikinci ayağı ise 1856 tarihli "Islahat Fermanı"dır. Burada da gayrimüslim tebaanın lehine ifadelere yer verilerek 1839 tarihli ferman bir kez daha tasdik edilmekte ve Osmanlı tebaasının eşitliğine daha güçlü bir vurgu yapılmaktaydı. Süreç, bir yandan Kırım Savaşı'nın (1856) galibi olarak Osmanlı'yı Avrupa devletleri içerisine sokarken, diğer yandan ise birtakım reformların dayatılması ve Avrupalıların Osmanlı üzerindeki etkisinin artmasıyla şekillenmekteydi. Çünkü Kırım Savaşı ile Osmanlı Devleti Avrupalılardan borç almaya başlayacak ve Islahat Fermanı da beyan ettikleriyle Müslümanlar arasında tepkiyle karşılanacaktı.⁶ Bu bakımdan dönem boyunca gerçekleştirilen reformlar ve gayrimüslimlere tanınan eşit statü Müslümanlar tarafından sürekli eleştirilmekteydi. Buna rağmen Tanzimat bürokrasisi reformlarına yine de devam etti. Fakat 1869'da Fuad Paşa'nın 1871'de ise Ali Paşa'nın ölümleri bu süreci akamete uğratarak, bir karışıklığa neden olmuştu.

Bu istikrarsızlık 1871-1876 yılları arasındaki sekiz sadrazam ve 1876 yılında üç ay içerisindeki üç padişah değişikliğinden de belli olmaktaydı.⁷ Değişikliğin arkasındaki kişi Midhat Paşa idi ve buna da daha çok yeni bir anayasanın (Kânûn-ı Esâsî) ilanı için girişilmişti. Georgeon'a göre, Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesindeki gerekçe de daha çok bu yeni anayasa ve Balkan

3 Bu sebeple Stanford J. ve Ezel Kural Shaw, Tanzimat'ın politik niteliğini Bâbüâli'nin saray üzerindeki egemenliği şeklinde değerlendirecektir (Bkz. Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, cilt 2, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, E Yayınları, 2010, s. 194). Diğer yandan Georgeon ise bunu, "artık devletin gerçek yöneticileri nazırlar ve bürokrasidir" şeklinde ifade ederek, iktidarın ağırlık merkezinin saraydan Bâbüâli'ye kaydığı şeklinde ifade edecektir (François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, 2. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 29).

4 Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, 4. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 167-173.

5 Davison, *a.g.e.*, s. 41.

6 Müslümanlar 1856 tarihli Islahat Fermanı'nı Hıristiyanlar ile Yahudileri kayırmakla suçlayıp, verilen imtiyazları ima ederek "imtiyaz fermanı" olarak adlandıracaktı (Georgeon, *a.g.e.*, s. 36). Davison, Gülhane Hatt-ı Şerif'inin yabancıların dayatması sonucunda gerçekleşmezken, Islahat Fermanı'nın (Hatt-ı Hümayûn) yabancıların müdahalesi ile çıkarıldığını ifade eder (bkz. Davison, *a.g.e.*, s. 59).

7 Davison, *a.g.e.*, 324-372.

krizinin çözümlenmesiydi. Yaşanan gelişmeler Midhat Paşa'yı önemli bir figür olarak ön plana getirirken, tahttan indirilen Sultan Abdülaziz'in ani intiharı da bütün dikkatleri üzerine çekti. Böylece, Hüseyin Avni Paşa'nın sabık Sultan Abdülaziz'in eşlerinden birinin akrabası tarafından öldürülmesiyle de en etkili aktör haline geldi.⁸ V. Murad'ın, amcası Abdülaziz'in ölümünden sonra girdiği ruh hali ve yönetim hususundaki yetersizliği dikkatleri giderek şehzade II. Abdülhamid üzerinde yoğunlaştırmaktaydı. Akabinde ise II. Abdülhamid, başta Kânûn-ı Esasî'nin ilanı olmak üzere bazı bürokrat atamalarını gerçekleştireceğini de vaat ederek 1 Eylül 1876 tarihinde tahttan alınan kardeşi Murad'ın yerine geçti.⁹

Sultan Abdülhamid, Tanzimat olarak ifade edilen bu sürecin (1839-1876) sonucu ve mirasıyla tahtı devralmıştı. Ömrünün ilk otuz üç yılını söz konusu süreç içerisinde geçirmiş olması onu da bir "Tanzimat çocuğu" yapmaktaydı.¹⁰ Yaşananlar bir yandan devlet ve siyaset anlayışı, diğer yandan ise mizacı üzerinde etkili oldu. Bu da her şeyden ziyade saltanatı süresince karşılaştığı güçlükleri kendine has siyaseti ve yönetim anlayışıyla çözüme kavuşturması becerisiyle ilişkili bir özgünlüğe işaret etmekteydi.¹¹ Bir karakter özelliği olarak münzevilik, güvensizlik ve şüpheciligi de Sultan'ın devlet idaresi üzerinde etkiliydi.¹² Bunda amcası (Abdülaziz) ve kardeşinin (V. Murad) başına gelenlerin rolü olduğu gibi kendisine sunulan jurnallerin de etkisi vardı.¹³

II. Abdülhamid tahta çıkışıyla birlikte söz verdiğinin aksine kâtipliklerine başkalarını getirerek, Midhat Paşa'ya karşı ilk muhalefetini gerçekleştirdi. Yine de bazı değişiklikler gözeterek, lehine yaratacağı avantajlarla birlikte düşündüğü Kânûn-ı Esasî'nin ilanına yönelik sözünü tutup, Osmanlı tarihindeki ilk meşrutî hükümdar olarak yerini aldı.¹⁴ Fakat zaman içerisinde

8 Serasker Hüseyin Avni Paşa, Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde etkili olan grup arasındaydı. Diğerleri Midhat, Mütercim Rüştü, Süleyman Hüsnü ve Ahmet Paşalar ile Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi idi. Bkz. Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi (Resimli-Haritalı)*, 6. cilt, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s. 3209-3210.

9 Planlamalar arasında Sadullah Bey'in Mabeyn Başkâtipliğine, Ziya Bey ve Namık Kemal'in de mabeyn kâtipliğine atanmaları gelmekteydi. Bkz. Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 3268.

10 Bkz. Georgeon, *a.g.e.*, s. 23.

11 Koloğlu'na göre Abdülhamid kendini; "Reformcu" Tanzimatçılarla, "Radikal-Reformcu-Restorasyoncu" Yeni Osmanlıların fikirlerinin karmasından doğan sentezi benimseyen ve ikisinden de daha yaygın olan "Reformcu-Restorasyoncu" grupla özdeşleştiyordu (Orhan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, 6. baskı, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2010, s. 51).

12 Bkz. Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1931, s. 59; Feroze A.K. Yasamee, *Abdülhamid'in Dış Politikası: Dâvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı, 1878-1888*, çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s. 39. Sultanda ciddi paranoya belirtileri de gözlemlenmekteydi (Yasamee, *a.g.e.*, s. 40).

13 Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s. 67, 119-120.

14 Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 3281-3283; Davison, *a.g.e.*, s. 370-371; Georgeon, *a.g.e.*, s. 74-75.

de başından itibaren temkinli yaklaştığı Midhat Paşa ile arası açıldı. Bunda Paşa'nın halk arasında sevilmesi ve bir yıl içerisindeki padişah değişikliklerindeki etkisiyle Sultan üzerinde oluşturduğu korku ilk sırada gelmekteydi. Diğer bir nedense Sultan'ın gücü kimseyle paylaşmak istememesinden kaynaklanmaktaydı. Sultan ile sadrazam arasındaki anlaşmazlığın sonucunda da Midhat Paşa görevinden azledilerek, sürgüne gönderildi (5 Şubat 1877). Akabindeyse, 1878 yılına değin sürdürdüğü ihtiyatlı politikasıyla Meclis-i Mebusan'ı dağıtıp, otuz yıl boyunca toplanmasını engelledi.¹⁵

II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarına denk gelen bir diğer hadise de Rusya ile girişilen 1877-1878 yılları arasındaki 93 Harbi'dir. Savaşın kaybedilmesinin ağır sonuçları olmakla birlikte, II. Abdülhamid'in bütün bir saltanatına damga vuracak gelişmelerin de başlangıcı oldu. Rusya'nın zaferi ile sonuçlanan savaşın yükümlülükleri çok ağırdı. Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla birlikte devletin kalbi olarak nitelendirilen Balkanlar'da meydana gelen toprak kayıpları ve verilen siyasi tavizler¹⁶ Osmanlı yönetimi açısından demoralize edici bir etki oluşturdu. Ayrıca, bu antlaşmaların 13. ve 61. maddelerinde yer alan Osmanlı Ermenilerine yönelik ıslahat yükümlülüğü de doğrudan devletin iç işlerine müdahale ve bağımsız bir Ermenistan'ın ön provası olarak görülmekteydi. Bu da Balkanlar'daki toprak kayıplarıyla dikkatini giderek Anadolu'ya yoğunlaştıran II. Abdülhamid için saltanatı boyunca meşgul olacak bir problemin daha doğması demektir. Feroze A. K. Yasamee'nin de ifade ettiği gibi Berlin Antlaşması'nın neden olduğu felaket, Sultan'ın bundan sonra antlaşmanın sonuçlarıyla başa çıkması için çabalamasına neden olacaktı.¹⁷

Yaşanan olumsuzlukların Sultan'ın iç iktidarını güçlendirmesi üzerinde de etkisi oldu. Midhat Paşa'nın tasfiyesiyle Tanzimat bürokrasisinin saray üzerindeki egemenliğine son veren Sultan, şimdi de lehine-aleyhine hareket eden tüm klikleri teker teker görevlerinden alarak *aydınlanmış despotizmi*ne giden yolun taşlarını döşemektedir.¹⁸ 1882 yılına değin kendi iç iktidarını güçlendirmeye yönelik II. Abdülhamid'in bu siyaseti, tahta geçişinden itibaren gerçekleştirilen on iki sadrazam değişikliğiyle belli olmaktadır. 1878-1882 yılları arasındaki bu geçiş döneminden sonra, Sultan'a iç siyasette so-

15 Ayrıntılı bilgi için bkz. Davison, *a.g.e.*, s. 414-421; Georgeon, *a.g.e.*, s. 88-94.

16 Ayastefanos Antlaşması'ndan sonra nihai kararların verildiği Berlin Antlaşması'na (13 Temmuz 1878) göre; Bulgaristan iç işlerinde serbest, Osmanlı Devleti'ne tabi bir prenslik, Bosna-Hersek Avusturya'nın idaresinde (ki kısa bir süre sonra Avusturya tarafından işgal edilecektir) eyaletler Karadağ, Sırbistan ve Romanya ise bağımsız devletler olacaktı. Ayrıca Doğu'da Ardahan, Batum ve Kars Rusya'ya terk edilip, bu devlete bir de savaş tazminatı ödenecekti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 3335-3338.

17 Yasamee, *a.g.e.*, s. 11-12.

18 Georgeon (*a.g.e.*, s. 158) bunu şu şekilde ifade edecektir: "1881'e gelindiğinde, Abdülhamid'in tahta çıkmasına yardım etmiş olanların hepsinin yerinde yeller esmektedir."

run çıkarabilecek hiçbir etkili bürokrat da kalmadı. Bu sebeple artık bütün gücünü elde kalan toprakların muhafazasına yönelterek, dış siyasetteki tüm diplomasisini de bunun için kullanacaktı. İleride de ayrıntısıyla ele alınacağı gibi bütün bu gelişmelerin özellikle de Sultan Abdülhamid'in iç siyaseti üzerinde belirgin bir etkisi oldu. Kaybedilen topraklardan Anadolu'ya gerçekleşen göçlerle Müslüman nüfusun oranında görülen değişim, Tanzimat'ın *Osmanlılık* ideolojisinin *İslâm Birliği* siyasetine evrilmesinde önemli bir etkeni. Hristiyan tebaaya Balkan deneyimi üzerinden duyulan güvensizlik ve toprakların elden gitmesine neden olan sürecin II. Abdülhamid üzerinde doğrudan bir tecrübe sağladığı muhakkaktı. Bundan ötürü Sultan, Berlin Antlaşması'nda Ermeniler lehine karara bağlanan 61. maddenin yürürlüğe konulmasını ufak manevralar dışında yerine getirmekten özenle uzak durdu. Bu husustaki kaygısı; eldeki en geniş toprakların Anadolu'dan ibaret kalması ve buradaki en yoğun Hristiyan nüfusun da Ermenilerden teşekkül etmesiydi. Batıların, Balkanlar'da Hristiyan nüfus üzerinden müdahil olduğu çözümler sürecinin bir benzerinin ıslahatlar yüzünden Anadolu'da da yaşanabileceği ihtimali, bölünme endişelerini özellikle tırmandırdı. Bu tarihten sonra Avrupalılar üzerinden meydana gelen gelişmeler II. Abdülhamid'i şüphelerinde doğrulamaktaydı: Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakı, Tunus'un Fransa, Mısır'ın İngiltere tarafından işgali, Bulgaristan'ın Doğu Rumeli'yi egemenliği altına alması gibi. Buna bir de dış borçların tahsisi için kurulan Düyun-ı Umumiye baskısı eklenebilirdi.¹⁹ Yaşanan gelişmeler Sultan üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olmakla birlikte, onu yönetim hususunda daha da endişeli ve dakik bir hale soktu. Bunun varacağı nokta ise kendi dışında hiç kimseye gücünü paylaşmadığı, imparatorluğun her tarafında varlığını hissettirecek *panoptik*,²⁰ merkezî bir iktidarın tesisiydi.

Bütün bunlar, II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarına tekabül edip onun ilerideki yönetim anlayışına da yön vermekte ve padişahın kendine has özellikleri ile padişah olmasına neden olan koşullarla birlikte okunduğunda ortaya daha ilginç bir tablo çıkmaktaydı. Çetinsaya, Abdülhamid rejimi ve iç politikasını ele alırken haklı olarak bir dönemlendirmeye giderek, Sultan'ın Berlin Antlaşması'yla (13 Temmuz 1878) çıkardığı dersler sonu-

19 Ayrıntılı bilgi için bkz. Shaw, *a.g.e.*, s. 239-247; Sertoglu, *a.g.e.*, s. 3338, 3344, 3346-3349, 3356-3357; Yasamee, *a.g.e.*, s. 81-105.

20 1785 tarihinde Bentham kardeşler tarafından tasarlanan modelde, mimari açıdan "bütünün tamamını" (*pan*: bütün, *opticon*: gözetlemek) gözetlemek hedeflenmekteydi. Sonrasında Foucault tarafından geliştirilip, toplumun disipline edilmesinde modern iktidarın yönetim teknikleri arasında sayıldı. Bunun en yalın ifadesi de "görünmeden görmek" ve iktidarın bireyde kendini tesis etmesidir. Amaç, hâzır ve nâzır olma görüntüsü altında bireyin izlendiği süsünü oluşturmak ve davranışlarına iktidarın istekleri doğrultusunda çeki düzen vermesini sağlamaktır. Foucault bütün bunları "iktidarın gözü" olarak karakterize edecektir. Bkz. Michel Foucault, *İktidarın Gözü*. 4. baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 85-105.

cu kendi iktidarının temellerini attığını ve böylelikle iç politikaya da kendi damgasını vurduğunu öne sürmüştür.²¹ II. Abdülhamid 1878-1882 yılları arasındaki dönem boyunca iktidarını güçlendirici adımlar atmakla beraber, Berlin Antlaşması'ndan kalan problemlerin yanı sıra iç meseleler, reform çalışmaları, Tanzimat ile birlikte güçlenen Bâbüalî merkezli bürokrasinin etkisini kırmak gibi birtakım uğraşlara da girişti.²² Akabindeyse muhaliflerini ve bürokraside gerekli tasfiyeleri gerçekleştirdiği 1881 yılının sonunda biten “geçiş dönemi” ile hükümdarlığının sonuna değin “muhafazakârlık, mutlakiyet (otokrasi/istibdat), merkeziyetçilik, ittihad-ı İslâm, reform ve statüko” başlıkları altında özetlenebilecek bir yönetim anlayışı tesis etti.²³ Sonuçta da 1875'te başlayıp 1881'de sona eren krizlerden güçlü bir şekilde çıkmasıyla asıl saltanatı da başlayacak ve iktidarı tamamen kendi kontrolüne alma girişimleri de 1890'larda tamamlanacaktı.²⁴ 1891-1892'den itibaren artmakta olan Ermeni hareketliliğine paralel, mutlakiyetçiliği de “ezici bir nitelik” kazandı.²⁵

Sultan'ın bütün ipleri eline alarak Tanzimat modeli yerine Yıldız eksenli bir siyasete soyunmasının, şahsı nezdinde inşa etmeye çalıştığı merkeziyetçilikle yakın bir ilişkisi vardı. Bahse konu süreç, Yıldız'ın giderek artan etkinliğiyle kendini gözler önüne serdi. Devletin, yerel ve merkezî bürokrasisinin bütün ipleri sarayın elinde toplanmaktaydı.²⁶ Bunu dönemin yazışmalarında doğrudan merkez ile diyaloga giren yerel yöneticilerin tavırlarından anlayabilmek mümkündü. Abdülhamit Kırmızı'nın da dikkat çektiği gibi Sultan'ın Mâbeyn Kalemi de Dâhiliye Nezâreti'nin fonksiyonlarına paralel şekilde vilayetler ile doğrudan temasa geçip, sorunların çözümüne müdahil olmaktaydı.²⁷

21 Gökhan Çetinsaya, “II. Abdülhamid'in İç Politikası, Bir Dönemlendirme Denemesi”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, XLII, 2016, s. 356-357. Yine yazara göre Abdülhamid rejimi ve iç politikasını altı dönem ışığında değerlendirmek mümkündür. 1) 1876-1878 Dönemi, 2) 1878-1882 Dönemi, 3) 1882-1891 Dönemi, 4) 1891-1897 Dönemi, 5) 1897-1902 Dönemi, 6) 1902-1908 Dönemi. Bkz. a.g.m., s. 356.

22 Bkz. Çetinsaya, a.g.m., s. 360-373.

23 Bkz. Yasamee, a.g.e., s. 41; Çetinsaya, a.g.e., s. 132-136; 2016, s. 372-384. Mabeyn başkâtiplerinden Tahsin Paşa'nın (a.g.e., s. 151) aktarımlarından Sultan Abdülhamid'in statükoya halel getirecek davranışlardan özellikle kaçındığı görülmektedir.

24 Georgeon, a.g.e., 168-169, 367.

25 Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 212-213, 229.

26 Yasamee, a.g.e., s. 55.

27 Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilâyet İdaresi 1895-1908*, 3. baskı, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008, s. 39. Bunun bir diğer örneğini de Akyıldız (a.g.e., s. 172) sunar. Buna göre; öncesinde sadrazam ve şeyhülislam tarafından takdim edilen maruzat sunma hakkı genişletilerek, Sadâret'in aracılığı olmaksızın diğer görevlilerin de saray ile doğrudan irtibatı şeklinde düzenlendi (a.g.y.).

II. Abdülhamid'in yönetim anlayışındaki merkezileşme, Tanzimat'tan devralınan modernleşme eğilimleriyle birlikte yürütüldü. Bu sebeple, devletin modern görünümü içinde barındırdığı patrimonyal özellikleriyle devam etti.²⁸ Fakat bu kez hedeflenen kesim bütün bir Osmanlı tebaasından ziyade daha çok Müslüman ahaliydi. Burada da İslâm, devletin, kendi yerellerine hapsolmuş Müslüman ahali üzerinden modernleşme süreciyle hemhâl bir şekilde ön plana gelmekteydi. Bu da esas itibarıyla Tanzimat sürecinde birbirlerine paralel şekilde, varlıklarını devam ettiren iki unsurun (*İslâm* ve *modernleşme*) II. Abdülhamid ile birlikte iç içe yürütülmesiyle baş gösterdi.²⁹ Böylece İslâm, Müslüman birliğin tesisindeki motive edici işlevinin yanı sıra, getirilen reformların meşrulaştırılması için de kullanıldı. Bahse konu durum da İslâm'ı, geleneksel bir hüviyetle sunulmasına rağmen döneminin koşulları bağlamında düşünüldüğünde yeni ve de modern bir ideoloji yapmaktaydı.³⁰

Tanzimat süreci, Osmanlı Devleti'nin çeşitli yönetim teknikleriyle kolektif bir millet bilinci inşa etme aracı olarak ideolojik bir misyona dönüştü. Ortaylı'nın ifadesiyle bu dönem "teşkilat ünitelerinde kadro ve işlem hacminin büyüdüğü, idari-mali-askerî yönden merkezîyetçiliğin arttığı bir dönemdi."³¹ Bu durum aynı zamanda, kurulan yerel meclislerle iktidarın taşradan merkeze doğru inşasını da olanaklı kılmaktaydı. Sultan Abdülhamid dönemi ise bundan farklı bir şekilde ve tek taraflı olarak, daha çok güvenlik endişelerinin şekillendirdiği merkezîyetçilik anlayışıyla reformların doğrudan tepeden taşraya nüfuz ettirildiği bir görünüm sergilemekteydi. Merkezileşmenin mutlakîyetçi bir tezahürü olan bu süreç ise II. Abdülhamid'in İslâmcılık siyaseti ile birlikte yürütüldü. Buna göre merkezîyetçilik de resmî olarak tanınmış gayrimüslim tebaa dışındaki halkın Sünnî İslâm dairesi içerisine alı-

28 Osmanlı Devleti'nin tam anlamıyla çağının modern devletleriyle ne denli uyduğu sık sık tartışma konusu olmuştur. Kontrol, denetim kaygısı, zorunlu askerlik, okul, kışla, sürgün, hafiye ve polis teşkilatı gibi bazı unsurlar dönemin Osmanlı'sını modern devlet uygulamalarına ne kadar yaklaşıyorsa da eşraf, önemli aşiret liderlerinin mansip ve unvan verilerek devlete entegre edilmeleri gibi kadim uygulamalar da devletin patrimonyal uygulamalarıyla uyumlanmaktaydı. Bu sebeple çalışma boyunca kast edilen Osmanlı modernleşmesi ve devletin modernliği vurgusuyla esas olarak bu çift yönlülüğe vurgu yapılmaktadır.

29 Somel (a.g.e., s. 22) bu durumu şu şekilde ifade edecektir: "Tanzimat döneminde bu iki düşünce görünürde bir çelişki olmadan bir arada varlığını sürdürürken, II. Abdülhamid yönetiminde bu beraberlikten bir sentez oluşturulmaya çalışıldı."

30 Kemal Karpat, *İslâm'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, 5. baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 17-18, 20. Yasmine'in de (a.g.e., s. 49) ifade ettiği gibi Abdülhamid Tanzimat'tan sadece Osmanlılık meselesinde ayrılıyor, en görünür mirası olan devleti merkezileştirme ve modernleştirme hususunda İslâm'ı bir savunma aracı olarak kullanıyordu.

31 İlber Ortaylı, "Osmanlı Kaçkılarıyısında Reform, Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatasının Bazı Yönleri", *Tanzimat: Değişim Süresince Osmanlı İmparatorluğu*, 3. baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 389.

narak, devlete entegrasyonunu hedeflemektedir. Bunda, bizzat Sultan Abdülhamid döneminde ön plana gelen dinamiklerin etkisi vardı. Söz konusu dinamikler de bir nevi sürece etki eden/hızlandıran katalizörler olarak merkezleşme üzerinde işlevsel bir rol edindi. Sonuç olarak, güvenlik endişeleri ile şekillenen merkezleşme ve bu endişelerin Sultan'ın ruh halinde yarattığı tedirginlik, bütün bir dönem boyunca devletin takip ettiği siyaset üzerinde etkili bir rol oynadı denilebilir.

II. Abdülhamid'in Kızılbaş/Alevi siyasetine de genel hatlarıyla bu atmosfer dinamoluk yaptı. Çünkü sorun her şeyden önce reform, güvenlik ve istikrar süreciyle alakalı olup bundan Kızılbaş/Alevilerin etkilenmemesi de düşünülemezdi. Zira merkezleşmeyle birlikte tebaanın kontrolü ister istemez tanınırlığını da ön plana getirip, devletin kontrolünü gerekli kılmaktaydı. Özellikle de güvenlik endişelerinin had safhada olduğu böylesine bir süreçte, geçmişinde "beşinci kol" muamelesi gören bir topluluğun kontrol dışı bırakılması "elbette" söz konusu olamazdı. Bu bakımdan spesifik düzeyde Kızılbaş/Alevilere yönelik algının da yaşanan süreç üzerinde etkisi oldu. Burada ilk sırayı, Kızılbaş/Alevi tebaaya dair 16. yüzyıldan itibaren sürdürüle gelen bakış açısının Sultan ve döneminin devlet bürokrasisince nasıl algılanıp, işlendiği ve sonrasına da nasıl devredildiği almaktaydı. Bu yönüyle de II. Abdülhamid dönemi, Kızılbaş/Alevi siyaseti açısından süreklilikler ve kopuşlar bağlamında bir prizma işlevi görmektedir. Çünkü dönemin iç ve dış siyasetindeki konjonktürel gelişmelerden diğer topluluklar gibi Kızılbaş/Aleviler de etkilendi. Hatta Kızılbaş/Alevilerin diğerlerine nazaran Osmanlı Devleti ile geçmişe dayanan problemlili ilişkileri, yer yer onlara yönelik olumsuz algı ve yaklaşımı daha da bir ön plana getirmekteydi. Bu da daha çok dönemin devlet ricalinin söyleminde belirginlik kazandı. Bunların yanı sıra, Osmanlı Devleti'nin geçmişten beri toplumun İslâmi inançlarını koruma endişesine sahip olmasının da II. Abdülhamid'in Kızılbaş/Alevi siyaseti üzerinde bir etkisi olmuştur.

Devletin süreç boyunca icra ettiği *yönetimsellik* pratiklerine tesir eden etkenler daha çok karşılaşılan güçlükler ve bunlara yönelik geliştirilen çözüm anlayışlarıyla ilişkiliydi. Bu açıdan Kızılbaş/Alevilerin muhatap kılınacağı devlet siyaseti de bundan bağımsız düşünülemezdi. Devletin genel itibarıyla gayri Sünni topluluklara yönelik geliştirdiği politikalarla Kızılbaş/Alevilere yönelik olanlar arasında büyük bir uyum söz konusuydu. Fakat yine de yerelin kendine özgü dinamiklerinden ötürü farklı yaklaşım ve çözüm önerileri de yok değildi. Bu da daha çok Sultan Abdülhamid'in çerçevesini çizdiği siyasetini etkinleştirmek için tesisine soyunduğu hegemonyasını topluma kabullendirmesiyle ilişkili bir durumdu. Bunun için de başlangıç olarak toplumun ya da farklı toplulukların bu sürece kendi rızalarıyla (*rıza üretimi*) ka-

tılımları arzu edildi.³² Aksi durumlarda –ki çoğu zaman da öyle oldu– devletin dili ve tutumunun tamamen değiştiği gözlemlenmekteydi. Bu yönüyle de II. Abdülhamid dönemi devlet refleksleri, şiddetin dolaylı ve doğrudan uygulanımına tanıklık eden bir salınma sahipti.

Dönemin siyasi buhranları ve dışarıdan gerçekleşen göçlerle Anadolu'daki Müslüman nüfus oranlarının artması, devletin rutin dışı uygulamalara başvurmasında etkili oldu. Göç eden Müslümanların son kale olarak gördükleri Anadolu'ya beraberlerinde getirdikleri dramlar, Sultan Abdülhamid'e Sünni/Hanefi İslâm'ın endoktrinasyonu açısından da uygun bir ortam sunmaktaydı. Bunlar "rıza üretimi" kavramsallaştırmasıyla birlikte düşünüldüğünde II. Abdülhamid'in kendi *alt yapısal* iktidarının inşasında İslâm'ı birleştirici bir harç olarak kullanmasına olanak sunmaktaydı. Böylelikle, bu genel resim içerisinde Kızılbaş/Alevilerin durumu da yeniden tanımlanıp, ele alındı.

Tüm bu gelişmeler de söz konusu çalışma boyunca "II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti'nin sadece Kızılbaş/Alevilere özgü bir siyasetinin olup-olmadığı" sorusunu sürekli gündemde tutacaktır. Çünkü artık 16. yüzyıldaki (özellikle de Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemleri) gibi Kızılbaşlara yönelik fiziksel bir şiddetten ziyade, onları kendi merkezîyetçilik anlayışı uyarınca Sünni İslâm'ın gölgesi altında devlete entegre etmeye çalışan bir sultan ve politikaları söz konusuydu. Bu da devletin geleneksel yönetim anlayışından sıyrılarak, kendi tebaasının gündelik yaşamına değin nüfuz etmeye yönelik modern uğraşlarının bir yansımasıydı. Aynı şekilde, klasik anlamda devlete vergi ve askerlik yükümlülüklerini yerine getirdiklerinde izole yaşamlarında kendi hallerine bırakılan Kızılbaşlardan farklı olarak devletin artık bizzat *tashih-i akâid* siyasetiyle içlerine değin nüfuz etmeye çalıştığı bir topluluk vardı. Bunda öncelik devletin merkezîyetçilik anlayışında olmasına rağmen, Kızılbaş/Alevilerin Osmanlı'nın aleyhine dinamikler ile birlikte okunmasının etkisi de söz konusuydu.

Yukarıdaki bahse konu bağlam uyarınca, II. Abdülhamid'in merkezîleşme ve bununla ilişkili olarak Osmanlı tebaasının inanç olarak (*Sünnilik*) tek bir potada eritilmesine yönelik öne çıkan İslâm birliği (*İttihâd-ı İslâm*) anlayışının muhatapları arasında Kızılbaş/Aleviler de yer aldı.³³ Hatta –çalışmanın

32 İtalyan düşünür Antonio Gramsci'ye göre rızayı hegemonya üretir. Yetiş, Gramsci'nin bu formülasyonunu şu şekilde ifade edecektir: "...entelektüel ve ahlâki liderlik aracılığıyla kurulan, mutlaka şiddet ve zorlamaya başvurulmasını gerektirmeyen üstünlük biçimi hegemonyayı oluşturur. Bu açıdan bakıldığında, hegemonya, yönetici sınıfın üstünlüğünün sosyo-kültürel ve ideolojik araçlarla kurulduğu; bu sınıfa özgü dünya görüşünün (en genel anlamda, ideoloji) toplumun ortak değerlerinin oluşum sürecinde belirleyici bir konuma geldiği; aktif ya da pasif rızaya dayalı ikna yöntemlerinin etkili olduğu bir ilişkidir." Mehmet Yetiş, "Antonio Gramsci", *1900'den Günümüze Büyük Düşünürler*, 1. cilt, ed. Çetin Veysel, Etik Yayınları, İstanbul, 2009, s. 150.

33 *İttihâd-ı İslâm* anlam olarak Sünniliğin üzerinde bir yere sahip olsa da Sultan Abdülhamid İslâm birliğini Sünni bir vecheyle yaklaşıyordu.

ileri safhalarında da ayrıntısıyla tartışılacağı gibi– Kızılbaş/Aleviler, II. Abdülhamid döneminin korkuları haline gelen Batılı misyonerler ve Ermeniler ile olan ilişkilerinden ötürü, Anadolu bağlamında, diğer Sünni olmayan topluluklara nazaran devletin dikkatini daha da celbetti. Bu da her şeyden ziyade devletin söz konusu topluluğa yönelik bakış açısı ve yönelimini şekillendirmekteydi. Devlet bürokrasisi ve Sünni toplumun 16. yüzyıldan itibaren gayri Sünni tebaa içerisinde en problemli ilişkilerin Kızılbaş/Aleviler ile yaşandığına dair bir hafıza ile yüklü olması da yaşanan gelişmeler ve toplumsal ilişkiler üzerinde etkiliydi.

II. Abdülhamid döneminin Kızılbaş/Alevileri açısından dikkat çekici bir diğer husus da uzun bir suskunluk döneminden sonra, bu kez daha derli toplu bir şekilde devletin yeniden dikkatini çekip görünürlük kazanmalarıydı. Bu manada bürokrasinin kaleme aldığı lâyhalar ilgi çekici örnekler sunmaktaydı. Bunlara Batılılarca kaleme alınan çalışmalar da eklenince, ortaya çok yönlü bir değerlendirmeye olanak sunan daha geniş bir tablo çıkmaktaydı.

Çalışmanın Birinci Bölümü'nde, Osmanlı-Safevi ilişkilerinin Anadolu'daki Kızılbaş kimliğinin inşasına sirayet etme şekline ve 16. yüzyıldan itibaren buradaki söz konusu toplulukları nasıl etkilediğine odaklanıldı. II. Abdülhamid dönemine değin geçen üç buçuk yüzyılı aşkın süre boyunca kimlik ve inançlarını tahkim eden Kızılbaş toplulukların bu serencamı, ekseriyetle devlet ve Sünni toplumun dikkatinden uzak, kır/köy eksenli bir yaşamdan oluşmaktaydı. Bu yaşamın hâlihazırdaki çözülüşü ise daha çok Cumhuriyet'in 1950'li yıllarında köyden kente gerçekleştirilen göçlerle başladı. Söz konusu durum da Kızılbaş/Aleviliğin ekseriyetle köylü ağırlıklı bir toplumsal yapıdan teşekkül ettiğinin işaretiydi. 16. ve 19. yüzyıllar arasındaki zaman diliminin, devlet ile Kızılbaş topluluklar arasındaki ilişkiler kadar Kızılbaşlar ile Sünni toplumun birbirlerine yönelik yaklaşımları üzerinde de etkisi vardı. Bu bağlamda Köksal'ın da işaret ettiği gibi; devlet ile toplum, yerel memurlar ile yerel grup temsilcilerinin birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmadığı geleneksel Osmanlı yapısında³⁴ merkez ile taşra, devlet ile de Sünniliğin birbirinden pek bağımsız olmadığı görülmekteydi. Bunun da Kızılbaş/Alevilere yönelik üretilen söylem ve sürdürülen uygulamalar üzerinde ortaklaştırıcı bir etkisi oldu. Süreç diğer yandan Kızılbaş/Aleviler cephesinde de söylemsel düzeyde reaksiyoner bir tavır üretti. II. Abdülhamid döneminin resmî yazışmaları ve Batılılar tarafından kaleme alınan kaynaklar bunu ilk kez derli toplu bir şekilde ortaya koymaktaydı.

34 Yonca Köksal, "Sosyal Kontrol Sistemleri, 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Devlet-Toplum' İlişkileri", *Tarihsel Sosyoloji: Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar*, der. Ferdan Ergut ve Ayşen Uysal, 2. baskı, Dipnot Yayınları, Ankara, 2012, s. 136.